

Стандарти доказування у процесуальному праві України: галузева умовність та новітні ознаки

Сергій Володимирович Васильєв*

Харківська міська рада,

Харків, Україна

*e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com

Анотація

Необхідність звернення до проблематики стандартів доказування зумовлена відсутністю в національній процесуальній доктрині уніфікованих підходів до їхнього визначення, структуризації та практичного застосування. Невирішеним залишається питання щодо місця цього інституту в системі судочинства та його значення для забезпечення балансу між принципами змагальності, обґрунтованості й справедливості судових рішень. Метою дослідження є визначення й характеристика основних та додаткових стандартів доказування у процесуальному праві на основі зарубіжного досвіду й національної судової практики. Для досягнення цієї мети використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, добір яких здійснено з урахуванням завдань та предмета дослідження. З урахуванням праць вітчизняних і зарубіжних вчених, аналізу законодавства та сформованої судової практики вивчено систему й зміст стандартів доказування в цивільному, адміністративному та кримінальному процесах. Надано оцінку особливості функціонування стандартів доказування у практиці Європейського суду з прав людини, яка є орієнтиром для процесуального права в частині випадків поширення окремих стандартів доказування в різних правових сферах. Запропоновано використання таких основних видів стандартів доказування в національному процесуальному праві, як «баланс імовірностей» (*balance of probabilities*) або «перевага доказів» (*preponderance of the evidence*), «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), «наявність чітких та переконливих доказів» (*clear and convincing evidence*), правила та випадки використання яких мають бути корисні при здійсненні судочинства. Встановлено, що особливості застосування тих чи інших стандартів доказування зумовлено і характерними ознаками відповідних видів судочинства. Встановлено, що кожен зі стандартів доказування має свій зміст, який, з одного боку, передбачає наявність сукупності належних, допустимих і достовірних доказів, а з іншого – визначає рівень імовірності встановлення обставин, що стосуються спірних правовідносин; саме цей рівень знання є необхідною передумовою для ухвалення обґрунтованого процесуального рішення.

Ключові слова: процесуальне право; судочинство; стандарт доказування; баланс імовірностей; поза розумним сумнівом; стандарт більшої переконливості; favor defensionis; in dubio pro actione; in dubio pro reo.

Standards of Proof in Ukrainian Procedural Law: Sectoral Conditionality and New Features

Sergii V. Vasyliiev*

Kharkiv City Council,

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: sv.vasiliiev2015@gmail.com

Abstract

The need to address the issue of standards of proof is due to the lack of unified approaches to their definition, structuring, and practical application in national procedural doctrine. The question of the place of this institution in the judicial system and its significance for ensuring a balance between the principles of adversarial proceedings, reasonableness, and fairness of court decisions remains unresolved. The purpose of the study is to identify and characterize the basic and additional standards of evidence in procedural law based on foreign experience and national judicial practice. To achieve this goal, a set of general scientific and special methods was used, selected taking into account the objectives and subject of the study. Taking into account the works of domestic and foreign scholars, analysis of legislation and established judicial practice, the system and content of standards of evidence in civil, administrative, and criminal proceedings were studied. An assessment is given of the peculiarities of the functioning of standards of proof in the practice of the European Court of Human Rights, which is a benchmark for procedural law in terms of the application of certain standards of proof in various legal spheres. The use of the following basic types of standards of proof in national procedural law is proposed: "balance of probabilities" or "preponderance of the evidence", "beyond a reasonable doubt" and "clear and convincing evidence" the rules and cases of use of which should be useful in the conduct of judicial proceedings. It has been established that the characteristic features of the relevant types of judicial proceedings determine the peculiarities of the application of certain standards of proof. It has been established that each of the standards of proof has its own content, which, on the one hand, presupposes the existence of a set of relevant, admissible, and reliable evidence, and on the other hand, determines the level of probability of establishing the circumstances relating to the disputed legal relations; it is this level of knowledge that is a necessary prerequisite for making a well-founded procedural decision.

Keywords: procedural law; proceedings; standards of proof; balance of probabilities; preponderance of the evidence; beyond a reasonable doubt; clear and convincing evidence; favor defensionis; in dubio pro actione; in dubio pro reo.

Вступ

Правила доказування є органічним складником правової системи, тому їх зміст може варіюватися залежно від конкретної юрисдикції. Попри такі відмінності, спільною метою доказових норм є забезпечення об'єктивного й точного встановлення фактичних обставин справи. Ці правила визначають, які докази можуть бути подані та в який спосіб вони мають оцінюватися особою, уповноваженою вирішувати спір. Незважаючи на певні оновлення в національному процесуальному законодавстві та запровадження дієвих судових механізмів, питання щодо врегулювання стандартів доказування й досі залишається відкритим. Зазначена проблема особливо актуальна з огляду на те, що відповідні підходи сформувалися переважно в межах англосаксонської правової традиції та поки що не знайшли належного нормативного закріплення у вітчизняному процесуальному полі.

За загальним правилом, стандарт доказування встановлює рівень переконаності, до якого сторона повинна довести свою позицію. Він визначає мінімальний обсяг і силу доказів, необхідних для визнання певної версії подій, доведеною у межах процесуального рішення. У більшості правових систем відсутнє чітке нормативне закріплення стандарту доказування, що залишає його тлумачення на розсуд судової практики.

На сучасному етапі розвитку процесуальної науки в Україні відсутній уніфікований підхід до визначення поняття стандартів доказування, їх змістового наповнення, класифікації, цілей упровадження та системного місця у структурі національного судочинства. Крім того, залишається невизначеною сфера застосування окремих стандартів доказування, що свідчить про необхідність подальшого теоретичного осмислення та наукового узагальнення цього інституту.

Метою статті є визначення й характеристика основних та додаткових стандартів доказування у процесуальному праві на основі зарубіжного досвіду й національної судової практики.

Для досягнення визначеної мети сформульовано такі дослідницькі завдання: розкрити зміст поняття стандартів доказування та визначити їх роль у системі процесуального доказування; дослідити особливості їх використання у зарубіжній юридичній практиці; проаналізувати теоретичні засади та особливості застосування стандартів доказування в національному процесуальному праві; з'ясувати специфіку впровадження додаткових стандартів доказування в судовому провадженні; сформулювати науково обґрунтовані висновки щодо рівня ефективності застосування відповідних стандартів у межах вітчизняного судочинства.

Огляд літератури

Дослідженню сутності стандартів доказування і механізму їх застосування в національному судочинстві присвячена значна увага науковців. Як правило, дослідження обмежуються виключно галузевим спрямуванням. Так, у сфері кримінального судочинства зазначені проблеми аналізуються у працях В. В. Вапнярчука, О. М. Дроздова, Я. П. Зейкан, М. Р. Мазур, М. Г. Моторигіної, В. Т. Нора, В. М. Тertiшника; у сфері цивільного та господарського судочинства – М. В. Жушмана, С. О. Короєда, Д. Д. Луспеника, Л. М. Ніколенко, Ю. І. Полюка, Т. В. Рудої, Т. В. Степанової, С. Я. Фурси; у сфері адміністративного судочинства – О. М. Дубенко, Я. С. Калмикової, Н. Б. Писаренко, А. В. Стоян та інших вітчизняних вчених. Серед зарубіжних науковців слід відзначити розробки L. Bubalo, T. F. Gordon, A. Muniesa, D. Walton, J. Q. Whitman, J. B. Weinstein. Водночас, незважаючи на численні наукові публікації, присвячені темі стандартів доказування і окремим їх видам, «концепція стандартів доказування» не стала предметом дослідження на рівні загальноправового явища та національного процесуального права, що не дозволило сформувати на сьогодні однозначний підхід до його визначення.

Матеріали та методи

У дослідженні використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, добір яких здійснено з урахуванням його мети, завдань, об'єкта та предмета. Застосування діалектичного методу дозволило поглибити понятійний апарат дослідження, розкрити зміст і характерні ознаки стандарту доказування. Формально-юридичний та логіко-семантичний методи слугували для уточнення й систематизації термінологічного апарату. Аналітичний метод застосовувався для опрацювання наукових джерел, узагальнення доктринальних підходів, аналізу судової практики та формулювання висновків і рекомендацій. Завдяки порівняльно-правовому методу було виявлено подібності та відмінності в підходах до стандартів доказування в країнах континентальної та англосаксонської правових систем. Застосування системно-структурного методу дало змогу визначити місце стандартів доказування в загальній структурі процесуального доказування.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові напрацювання вітчизняних та іноземних правознавців у галузі теорії держави і права, а також у сфері кримінального, цивільного, господарського та адміністративного процесів. Емпіричний складник дослідження формують правові позиції, відображені в рішеннях Верховного Суду та Європейського суду з прав людини.

Результати та обговорення

Загальна характеристика стандартів доказування у сфері процесуального права

Однією з ключових проблем у теорії доказування є визначення чітких критеріїв відмежування достовірного знання від імовірнісного. Достовірне знання формується на основі достатнього обсягу доказів, які повноцінно відображають усі суттєві характеристики та взаємозв'язки досліджуваних обставин. За таких умов досягається обґрунтований висновок, що відповідає вимогам достовірності. У науково-практичному контексті такий рівень обґрунтованості прийнято називати «станом доведеності», який свідчить про достатність доказової бази для прийняття об'єктивного висновку. Зазвичай ця категорія асоціюється зі стандартами доказування, що зумовлює потребу в спільному підході учасників судового процесу до визначення меж достатності доказів для ухвалення рішення у справі.

У науковій літературі стандарт доказування визначається як мінімальний, пороговий ступінь суб'єктивної впевненості, переконаності судді (присяжних) в істинності спірного факту, коли суд доходить або повинен доходити висновку про достатність доказів і визнання тягара доведення виконаним; при досягненні цього порогового рівня тягар спростування переноситься на опонента, і якщо той своїми контрдоказами не знизить упевненість суду нижче рівня стандарту доказування, суд виходитиме з визнання факту встановленим [1, с. 228].

Як справедливо зазначає німецький вчений К. Енгель, стандарт доказування функціонально полягає не в тому, щоб присяжний буквально йому слідував (математично оцінюючи різні ймовірності й т. ін.), а в тому, що високі вимоги до доказів («поза розумним сумнівом») встановлюють так званий соматичний маркер, тобто своєрідний емоційний сигнал, що ініціює більш відповідальний і обережний підхід до оцінки правдоподібності обвинувального варіанта історії [2, с. 464].

Суддя Верховного Суду Д. Д. Луспеник зазначає, що стандарт доказування дозволяє оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягара доказування і наскільки вони змогли переконати суддю у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [3].

Можна сказати, що стандарт доказування визначає той поріг упевненості суду щодо наявності чи відсутності певної обставини, за якого він визнає, що сторона, на яку покладено обов'язок доведення, належно його виконала. У такому разі обов'язок надання «спростувальних доказів» переходить до іншої сторони, а сама обставина (факт) вважається встановленою.

З огляду на викладене можна виокремити основні особливості застосування стандартів доказування у процесі здійснення судочинства: а) застосування стандартів доказування є виключною прерогативою суду; б) суд може впливати на те, наскільки сторона здатна реалізувати відповідний стандарт доказування; в) сторони зобов'язані дотримуватись основного (титульного) стандарту доказування, покладеного на них; г) з огляду на різноманіття категорій справ доцільним є використання розширеного спектру стандартів доказування.

Основні (базові) стандарти доказування у судочинстві

На сьогодні у правовій доктрині виокремлюють три основні стандарти доказування (*standards of proof*): 1) «баланс імовірностей» (*balance of probabilities*) або «перевага доказів» (*preponderance of the evidence*); 2) «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*); 3) «наявність чітких та переконливих доказів» (*clear and convincing evidence*).

У цивільному судочинстві зазвичай застосовується стандарт «балансу ймовірностей» (*balance of probabilities*) або «переваги доказів» (*preponderance of the evidence*), відповідно до якого факт вважається встановленим, якщо подані стороною докази створюють більшу вірогідність його існування, ніж неіснування.

У рішенні Палати лордів Сполученого Королівства слушно зазначається, що правова концепція доказування справи на основі «баланс імовірностей» (*a balance of probabilities*) повинна застосовуватися зі здоровим глуздом. Вона вимагає від судді першої інстанції, щоб перед визнанням певної події такою, що відбулася, він переконався на основі наданих доказів, що її настання є більш імовірним, ніж протилежне. Водночас, якщо суддя, спираючись на низку переконливих підстав, доходить висновку, що настання події є вкрай малоімовірним, його висновок про її «більшу ймовірність» суперечить вимогам логіки та здоровому глузду. Це особливо актуально, коли суддя може просто сказати, що докази залишають у нього сумніви щодо того, чи відбулася подія, чи ні, і що сторона, на якій лежить тягар доказування того, що подія відбулася, таким чином не виконала цей тягар [4].

У кримінальному процесі зазвичай застосовується стандарт доказування «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), який допускає наявність незначних сумнівів, однак виключає будь-яку суттєву невпевненість у доведеності обставин, що обґрунтовують винуватість обвинуваченого. Тому застосування цього стандарту доказування у континентальній правовій системі виконує стримувальну функцію щодо сприйняття внутрішнього переконання як виключно суб'єктивного критерію. Цей стандарт, хоча й не

притаманний класичній моделі континентального процесу, сприяє більш об'єктивному підходу до оцінки доказів. Він допомагає орієнтувати учасників процесу не на принцип «переваги доказів» (*preponderance of the evidence*), характерний для англо-американської системи, а на вимогу обґрунтованої та переконливої доведеності винуватості особи. Завдяки цьому забезпечується точніше визначення ступеня внутрішнього переконання, достатнього для ухвалення справедливого рішення у кримінальній справі.

Деякі наукові джерела [5] пропонують таку схему складників стандарту доказування «поза розумним сумнівом» (табл. 1):

Таблиця 1

Моральна впевненість (<i>Moral Certainty</i>)	Складники стандарту доказування	Поза всяким можливим чи уявним сумнівом (<i>Beyond All Possibly or Imaginary Doubt</i>)
NOT GUILTY	Сильна підозра (<i>Strong suspicion</i>)	НЕВИННИЙ
	Ймовірно (<i>Probably</i>)	
	Можливо (мабуть) (<i>Likely</i>)	
	Підозра (недовіра) (<i>Suspicion</i>)	
	Могло бути (<i>Possibly, Could be</i>)	
	Можливо (<i>Maybe</i>)	
	Вважається невинним (<i>Presumed innocent</i>)	

Стандарт «наявність чітких та переконливих доказів» (*clear and convincing evidence*) вимагає, щоб докази були більш переконливими, ніж стандарт «балансу ймовірностей», але не такими суворими, як стандарт «поза розумним сумнівом».

Указаний стандарт має вищий рівень доказування, ніж перевага доказів, але нижчий, ніж доведення поза розумним сумнівом. Якщо перевага доказів

вимагає від позивача лише «перехилити шальки терезів» на користь доведення провини, то стандарт чітких і переконливих доказів вимагає доведення того, що провини є «значно» й «істотно» більш імовірною, ніж її відсутність. Іншими словами, щоб відповідати цьому конкретному стандарту, докази повинні встановлювати ймовірність того, що позов є правдивим, значно більшу за 50 %. Для порівняння, перевага доказів вимагає лише 51 % або більшої ймовірності, а без розумних сумнівів – близько 100 %. Застосування стандарту чітких і переконливих доказів зазвичай спостерігається в цивільних справах, зокрема: опіка над дітьми, завірення заповітів, право на смерть (тобто відключення людини від апарату штучного підтримання життя), шахрайські позови [6].

Аналіз наукової юридичної літератури у сфері процесуального права розширює перелік складових стандарту доказування, серед яких ще можна виокремити «обґрунтовану підозру» (*reasonable suspicion*), «достатню підставу» або «ймовірну причину» (*sufficient reason or probable cause*), «переконання за більшої вірогідності» (*conviction with greater probability*), «вагоме (тверде) переконання» (*strong conviction*), «розумний ступінь достовірності» (*reasonable degree of credibility*) [7, с. 185].

Однак зазначений перелік стандартів доказування не є універсальним та ідеальним, має більш умовний характер і може корегуватися залежно від видів судочинства та його національних особливостей.

Наприклад, аналізуючи чинне кримінальне процесуальне законодавство, українські дослідники пропонують виокремити низку об'єктивних стандартів доказування у кримінальному судочинстві, подібних до тих, що застосовуються в країнах англосаксонської правової системи. Зокрема, йдеться про стандарт «на перший погляд» (*prima facie*), або «за зовнішніми ознаками явищ», який передбачає наявність у сторони достатнього обсягу доказів для початку судового розгляду чи ухвалення судового рішення. Такий рівень доказової інформації вважається достатнім для обґрунтування певного факту чи сукупності фактів, що підтримують позицію сторони, до того моменту, поки достовірність цих фактів не буде спростована іншими доказами [8, с. 546]; 2) стандарт «вагомого переконання» (*strong conviction*), або ж «обґрунтованого припущення», полягає у тому, що для ухвалення відповідного процесуального рішення суб'єкт доказування повинен мати достатню сукупність доказів, яка формує внутрішню переконаність у його правомірності. Така переконаність має ґрунтуватися на об'єктивних обставинах справи, бути результатом раціонального оцінювання доказів та зумовлюватися конкретною процесуальною метою й правовим обґрунтуванням;

3) стандарт «поза розумними сумнівами» (*beyond a reasonable doubt*) не передбачає повної відсутності сумнівів у процесі доказування; розумним вважається сумнів, який ґрунтується на конкретних обставинах справи та здоровому глузді, виникає внаслідок справедливого і всебічного розгляду всіх належних і допустимих доказів або їх відсутності; такий сумнів є достатньо вагомим, щоб утримати особу від ухвалення рішення у справах, що мають найважливіше значення; 4) стандарт «розумного сумніву» або «розумної ймовірності» за своєю суттю протиставляється стандарту «поза розумним сумнівом», який застосовується стороною обвинувачення та оцінюється судом. Застосування зазначеного стандарту стороною захисту полягає, зокрема, у поданні доказової інформації, яка здатна викликати обґрунтований сумнів щодо достовірності версії, викладеної обвинуваченням, отже, поставити під питання її перевагу над позицією захисту [9, с. 109; 10, с. 110–118].

На думку В. Нора та М. Мазур, стандарти доказування у кримінальному судочинстві покликані служити «ключем» для досягнення правильного встановлення обставин кримінального провадження (формування знань про них), а також – успішного здійснення кримінального провадження загалом. До таких стандартів доказування автори відносять «обґрунтовану підозру» (*reasonable suspicion*), «ймовірну причину» (*probable cause*), «перевагу доказів» (*preponderance of evidence*), «чіткі та переконливі докази» (*clear and convincing evidence*), «поза розумним сумнівом» (*beyond a reasonable doubt*), наявність мінімальних доказів (*scintilla of evidence*) [11, с. 9–36].

Щодо розуміння стандартів доказування, що застосовуються у цивільному судочинстві, варто звернути увагу на таке: 1) стандарт «переваги доказів» розглядається як найнижчий рівень доказового навантаження, що покладається на позивача для виконання обов'язку переконання суду. Він визначає обсяг доказової інформації, яку позивач або відповідач повинні надати для формування в суду впевненості у достовірності певного факту; у межах цього стандарту рішення має прийматися на користь позивача, якщо він доведе, що існування певної обставини є більш імовірним, ніж її відсутність; 2) стандарт «чітких та переконливих доказів» розглядається як підвищений рівень доказування, що передбачає необхідність переконливого підтвердження правдивості заявленого факту. У межах цього стандарту позивач зобов'язаний довести, що існує високий ступінь ймовірності відповідності факту дійсності. Докази мають формувати в суду стійке та обґрунтоване переконання, що відповідна подія або обставина справді мала місце [12].

Слід звернути увагу, що на національному рівні стандарт доказування, який ґрунтується на ймовірності доказів, використовується у господарському

процесі. Водночас у цивільному судочинстві це питання залишається неврегульованим через відсутність чіткого нормативного закріплення відповідного стандарту.

У сфері адміністративного судочинства сформовано такі випадки застосування стандартів доказування: 1) «баланс вірогідностей», що є типовим стандартом, який використовується за замовчуванням в адміністративному процесі, якщо інше не передбачено законом; прикладом застосування такого стандарту є категорія справ у спорах між суб'єктами владних повноважень із приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень; 2) «зрозумілі та переконливі докази» є типовим стандартом доказування, який використовується в адміністративному процесі у випадках наявності незначної асиметрії в наслідках для сторін; указаний стандарт доказування підлягає застосуванню під час розгляду справ щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної потреби за одночасного виконання невідомою стороною тягаря доказування щодо доведення наявності істотно більш обтяжливих наслідків за результатами розгляду справ для неї; 3) «поза розумним сумнівом» використовується у випадках загрози появи надзвичайно обтяжливих наслідків для сторони, і повинен мати нормативне закріплення стосовно категорії справ за адміністративними позовами з приводу примусового повернення чи примусового видворення іноземців або осіб без громадянства за межі території України, з огляду на потенційну загрозу наявності наслідків, тотожних кримінальним, у вигляді затримання з поміщенням до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні [13, с. 176].

Незважаючи на відсутність прямої законодавчої регламентації, аналіз судової практики свідчить про фактичне використання стандартів доказування у розгляді цивільних справ, при цьому важливу роль у формуванні відповідних підходів відіграють правові позиції Європейського суду з прав людини та національного Верховного Суду.

Так, наприклад, Верховний Суд визначив, що стандарти доказування – це спеціальні правила, якими суд має керуватися під час вирішення справи. Ці правила дають змогу оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою [14].

У постанові від 18.03.2020 р. Верховний Суд наголошує на необхідності застосування категорій стандартів доказування та відзначає, що принцип

змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи. Зокрема, цей принцип передбачає покладання тягаря доказування на сторони. Одночасно він не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається імовірнішим за протилежний [15].

У своїй постанові від 21.09.2022 р. Верховний Суд зауважує, що за загальним правилом доказування тягар доведення обґрунтованості вимог пред'явленого позову покладається на позивача, за таких умов доведення не може бути належним чином реалізоване шляхом спростування позивачем обґрунтованості заперечень відповідача. Пріоритет у доказуванні надається не тому, хто надав більшу кількість доказів, а передусім їх достовірності, допустимості та достатності для реалізації стандарту більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджувальної обставини з урахуванням поданих доказів видається імовірнішим за протилежний [16].

За результатами касаційного перегляду, Верховний Суд у постанові від 18.11.2022 р. зробив висновок, що у справах, де суб'єкт владних повноважень доводить правомірність своїх рішень щодо відмови фізичній особі у реалізації її права на соціальний захист, гарантованого, зокрема, ст. 46 Конституції України, за загальним правилом, повинні діяти стандарти доказування «поза розумним сумнівом» [17].

А в постанові від 25.10.2023 р. Верховний Суд зазначив, що на суд покладено обов'язок оцінювати докази, обставини справи з огляду і на їх імовірність, яка дає підстави дійти висновку, що факти, які розглядаються, швидше, були (мали місце), аніж не були. Крім того, Верховний Суд застосував судову практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а саме рішення від 23.08.2016 р. у справі «Дж. К. та Інші проти Швеції» (*J.K. AND OTHERS v. SWEDEN*), яке наголошує, що «у країнах загального права у кримінальних справах діє стандарт доказування “поза розумним сумнівом” (*beyond a reasonable doubt*), натомість, у цивільних справах закон не вимагає такого високого стандарту; скоріше, цивільна справа має бути вирішена з урахуванням “балансу вірогідностей”». Отже, суд повинен вирішити, чи є імовірність того, що на підставі наданих доказів, а також правдивості тверджень заявника вимога заявника заслуговує на довіру [18].

Як бачимо, загальноновизнані «стандарти доказування» поступово починають застосовуватись і в національній судовій практиці. Проте, з огляду на відсутність глибоких історичних традицій їх використання, поки що не можна

стверджувати про їх повсюдне впровадження або послідовне застосування в судових рішеннях. Крім того, зазначені вище стандарти не залишаються у статичному стані, а постійно отримують як нові «кольори» у правозастосовній практиці так і додаткові гарантії, серед яких можна відзначити «сприяння захисту» (*favor defensionis*) та «у разі сумніву – на користь позову» (*in dubio pro actione*).

Додаткові стандарти доказування у судочинстві

Слід погодитися з думкою, що у реальному житті «рівність» зазвичай не буває абсолютною; це відносний термін, оскільки неможливо усунути різний статус учасників і, особливо, їхнє реальне положення, що впливає з їхніх різних шансів. Таке нерівне становище може бути певною мірою компенсовано додатковими гарантіями для найслабшої сторони (*favor defensionis*), наприклад, шляхом зміни тягаря доказування. Принцип рівності сторін передбачає, що обом сторонам має бути надана розумна можливість навести свої аргументи в умовах, які не ставлять їх у суттєво не вигідне становище порівняно з їхнім опонентом [19].

Поняття «сприяння захисту» слід розуміти як систему правових норм і принципів, які передбачають надання додаткових процесуальних гарантій стороні захисту або покладають на сторону обвинувачення обов'язок вчинення дій на користь захисту. Метою застосування таких положень є забезпечення процесуальної рівноваги між сторонами у кримінальному провадженні та належна реалізація принципу змагальності [20, с. 684].

У науковій літературі висловлюється позиція, що у положеннях Кримінального процесуального кодексу України простежується концепція «сприяння захисту» (*favor defensionis*), яка охоплює кримінальні процесуальні норми та інститути, що надають стороні захисту додаткові права, звільняють її від окремих процесуальних обов'язків або створюють інші юридичні переваги порівняно зі стороною обвинувачення. Такі положення мають цілеспрямований характер і покликані компенсувати фактичну процесуальну нерівність сторін у питанні доведення винуватості обвинуваченого. При цьому зазначена концепція охоплює два напрями прав. Перший – ідеться про важливі процесуальні права та гарантії, які фактично дозволяють стороні захисту частково компенсувати вразливість свого становища в кримінальному провадженні та досягати сприятливих процесуальних результатів. До цієї категорії належать, зокрема, презумпція невинуватості, правило *in dubio pro reo*, розподіл тягаря доказування, а також принцип *non reformatio in peius*. Сюди ж слід віднести й інші положення, що регулюють порядок перегляду судових рішень (зокрема, строки такого перегляду

та підстави для скасування), право особи не давати свідчень проти себе, норми, які відображають «асиметричний» підхід до оцінки допустимості доказів, особливості визнання доказів недопустимими, а також правила щодо порядку ухвалення рішень колегією суддів чи судом присяжних. Другий – права «символічні», тобто ті, які надають стороні захисту явні переваги, однак, які мають обмежене практичне значення, наприклад, можна назвати порядок дебатів сторін і останнє слово підсудного. До цієї групи також можна включити відкритий перелік повноважень захисника і деякі інші елементи *favor defensionis*. Всі вони є потрібними й корисними, але самі по собі недостатні для вирішення основного процесуального завдання конструкції сприяння захисту [21, с. 191].

Досягненням сучасних континентальних правових систем є і такий принцип, як *in dubio pro reo* («у разі сумніву – на користь обвинуваченого»), якого не існує в англо-американському праві. Зазначений принцип не є обмеженням чи перешкодою для встановлення істини в судовому провадженні та не суперечить принципу матеріальної істини, оскільки він застосовується лише тоді, коли суд вже вичерпав усі свої можливості для встановлення істини.

У сучасному праві неприйнятно розглядати принцип *in dubio pro reo* лише як відображення або логічний наслідок презумпції невинуватості. Це пояснюється тим, що презумпція невинуватості не може пояснити всі ситуації, коли цей принцип застосовується в кримінальному провадженні, такі, як його застосування до питання про наявність кримінального правопорушення та кримінальної відповідальності. Принцип невинуватості не може пояснити застосування *in dubio pro reo* до фактів, які встановлюються після того, як кримінальне правопорушення та вина вже встановлені, коли питання невинуватості обвинуваченого більше не є проблемою (тобто факти, які впливають на зважування суворіших покарань, що надають перевагу кримінальному правопорушенню та пом'якшують покарання).

Оскільки цей принцип надає перевагу обвинуваченому над прокурором у випадках сумнівів, на нашу думку, його можна розглядати як одну з переваг обвинуваченого: *favor defensionis*. Водночас існують сфери, в яких застосування принципу *in dubio pro reo* нехтувалося теорією та судовою практикою. Це передусім стосується експертизи та застосування *in dubio pro reo* як підстави для апеляції. Звичайно, існують також інші питання, пов'язані з його застосуванням, особливо у зв'язку з деякими сучасними інститутами кримінального процесуального права (наприклад, визнання вини або угода про визнання вини) або деякими сучасними формами експертизи (аналіз ДНК) [22, с. 94, 95].

У цивільному судочинстві принцип «сприяння захисту» (*favor defensionis*) не має статусу загальноновизнаної чи формально закріпленої засади процесуального права. Водночас у правозастосовній практиці можна спостерігати використання близького за змістом підходу – принципу *in dubio pro actione*, що перекладається як «у разі сумніву – на користь позову». Суть цього підходу полягає в тому, що у випадках неоднозначного тлумачення правових норм або за наявності сумнівів щодо оцінки доказів суд має надавати перевагу рішенням, яке забезпечує ефективну реалізацію права особи на судовий захист, тобто діяти на користь позивача, якщо йдеться про обґрунтованість його вимог.

Наприклад, принцип *in dubio pro actione* дозволяє суду розглядати заяву по суті, навіть якщо вона має незначні формальні недоліки. Натомість, чинний Цивільний процесуальний кодекс України містить значну кількість норм, що вимагають суворого дотримання формальних правил, недотримання яких може призводити до відмови в прийнятті заяв або до припинення провадження. Як наслідок, українські суди нерідко зосереджуються на процесуальних аспектах справи, ігноруючи сутність спору. Судді, суворо дотримуючись процесуальних норм, нерідко стають жертвами надмірного формалізму, втрачаючи можливість використати дискреційні повноваження для виправлення несуттєвих помилок, яких припустилися учасники справи [23, с. 59]. Це призводить до ситуацій, коли формальні недоліки документів чи процесуальних дій стають підставою для відмови в розгляді справи.

Принцип *in dubio pro actione* не слід розуміти як обов'язок суду автоматично задовольняти позов у разі найменших сумнівів. Судове рішення повинно залишатися вмотивованим, обґрунтованим та відповідати як нормам права, так і зібраним доказам. Зазначений принцип лише підкреслює, що в ситуаціях правової невизначеності слід надавати перевагу забезпеченню доступу особи до правосуддя.

Резюмуючи, зазначимо, що тягар доказування має змінний характер і може переходити від однієї сторони до іншої залежно від обставин, які підлягають доведенню. Крізь призму стандарту доказування тягар визначає не лише обсяг, а й переконливість доказової бази, необхідної для досягнення певного рівня достовірності встановлення фактів. Як зазначають К. Клермон (Clermont) та Е. Шервін (Sherwin), «будь-який високий стандарт доказування робить тягар доказування критично важливим для результату» [24, с. 243].

Дотримання відповідного стандарту зумовлюється як складністю фактичних обставин, так і взаємодією різноманітних чинників, що впливають на

оцінювання доказів у конкретній справі. Водночас можливо виокремити ключові елементи, які визначають вибір стандарту доказування, зокрема: побудову доказової стратегії, особливості наданих доказів, наявність або відсутність правових презумпцій, рівень складності спору та ймовірність судових помилок.

Утім стандарт доказування не завжди чітко окреслений у правозастосовній практиці. Такі ознаки, як «переконливість», «релевантність», «надійність» чи «достовірність», хоч і часто зустрічаються в судових рішеннях, зазвичай характеризують самі докази, а не визначають рівень доказової переконливості, необхідний для встановлення факту.

Аналіз правової доктрини та судової практики дає змогу продемонструвати умовну систему стандартів доказування в національному процесуальному праві в такому вигляді (табл. 2):

Таблиця 2

**Умовна система стандартів доказування
в національному процесуальному праві**

Кримінальне судочинство		Цивільне (господарське) судочинство	
Основні стандарти доказування	Додаткові стандарти доказування	Основні стандарти доказування	Додаткові стандарти доказування
«обгрунтована підозра» (<i>reasonable suspicion</i>); наявність мінімальних доказів (<i>scintilla of evidence</i>); «поза розумним сумнівом» (<i>beyond reasonable doubt</i>); «розумних сумнівів» або «розумної можливості» (<i>reasonable doubt</i>); «на перший погляд» або «за зовнішніми ознаками явищ» (<i>prima facie</i>); «вагомого переконання» (<i>strong conviction</i>); «наявність чітких та переконливих доказів» (<i>clear and convincing evidence</i>)	«сприяння захисту» (<i>favor defensionis</i>); «у разі сумніву на користь обвинуваченого» (<i>in dubio pro reo</i>)	«баланс імовіро-стей» (<i>balance of probabilities</i>) або «перевага доказів» (<i>preponderance of the evidence</i>); «наявність чітких та переконливих доказів» (<i>clear and convincing evidence</i>)	«у разі сумніву – на користь позову» (<i>in dubio pro actione</i>)

І наостанок, ознайомлення із зарубіжною практикою застосування стандартів доказування в судочинстві дало змогу класифікувати їх за способом нормативного закріплення. У цьому контексті можна виокремити три підходи: 1) нормативний – стандарти доказування визначаються безпосередньо законодавством; 2) позитивний – формування стандартів ґрунтується на практичному досвіді суб'єктів ухвалення рішень, включаючи судову практику та правові приписи; 3) змішаний – передбачає закріплення стандартів для найбільш типових або виняткових категорій справ за одночасного збереження простору для судової дискреції, що дозволяє судді обґрунтовано відступати від загального правила або адаптувати його до конкретної ситуації. На наш погляд, саме останній підхід є найбільш привабливим для національного судочинства.

Висновки

Процес удосконалення інституту доказування триває та відбувається з урахуванням європейських підходів до здійснення правосуддя, а також під впливом глобальних змін у цій сфері. Нині цей процес набирає обертів і потребує обов'язкового встановлення чітких критеріїв оцінювання доказів на рівні національного законодавства. Це дозволить уникнути правової невизначеності та сприятиме формуванню узгодженого підходу до застосування відповідного стандарту доказування в межах відповідного виду судочинства.

Вибір стандарту доказування варіюється залежно від характеру правових наслідків – цивільних, адміністративних або кримінальних. Ті самі докази можуть бути достатніми для встановлення факту в цивільному провадженні, але виявитися недостатніми у кримінальному процесі. Крім того, підходи до визначення стандартів доказування вирізняються між різними юрисдикціями та правовими системами. Такі розбіжності зумовлені історичними передумовами, інституційною побудовою судочинства, а також особливостями процесуального регулювання. Значною мірою правила доказування залежать від природи конкретної справи та правової системи, в межах якої вона розглядається.

Опорність (базовість) основних стандартів доказування в судочинстві ґрунтується на сталій судовій практиці зарубіжних країн як у англо-американській, так і в континентальній правовій системі. Крім того, вона посилена правовими позиціями Європейського суду з прав людини та національного Верховного Суду. Додаткові стандарти доказування можуть виступати як самостійними гарантіями процесу доказування, що сприяють його деталізації та посиленню окремих позицій, так і складовими основних стандартів доказування.

Ураховуючи, що стандарт доказування є порівняно новою теоретичною категорією, що знаходить застосування у процесуальному праві України, актуальним для правової науки є уточнення змісту цього поняття та встановлення його взаємозв'язку з механізмом формування знань про фактичні обставини у судових провадженнях.

Проведене дослідження засвідчує наявність вагомих підстав для розширення сфери застосування концепції стандартів доказування в національній правовій системі, а також доцільність її подальшого нормативного закріплення у відповідних процесуальних кодексах.

Список використаних джерел

- [1] Бут І. О. Використання стандарту доказування «баланс ймовірностей» у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 227–233. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.40>.
- [2] Engel C. Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioral Perspective on a Conflict between American and Continental European Law. *Vermont law Review*. 2009. Vol. 33. P. 435–467. URL: <https://lawreview.vermontlaw.edu/wp-content/uploads/2012/02/13-Engel-Book-3-Vol.-33.pdf> (last accessed: 10.07.2025).
- [3] Луспенник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. 2019. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/622362/> (дата звернення: 10.07.2025).
- [4] Rhesa Shipping Co SA v Edmonds [1985] UKHL 15 (16 May 1985) 1 WLR 948. URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html> (last accessed: 08.07.2025).
- [5] Muniesa A. The Principle of In Dubio Pro Reo & The Standard of Proof Beyond a Reasonable Doubt. 2018. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/principle-dubio-pro-reo-standard-proof-beyond-doubt-ana-muniesa> (last accessed: 08.07.2025).
- [6] Preponderance of Evidence: Meaning & Legal Breakdown. Valiente Mott. 04.10.2000. URL: <https://valientemott.com/legal-terminology/preponderance-of-evidence/> (last accessed: 08.07.2025).
- [7] Сокалюк В. П. Існуючі стандарти доказування та внутрішнє переконання судді при ухваленні рішень по справі. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2024. № 1. С. 182–189. <https://doi.org/https://doi.org/10.32850/sulj.2024.1.29>.
- [8] Руда Т. В. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2011. Вип. 88. С. 106–110. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/88_2011.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [9] Вапнярчук В. Стандарт кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1(80). С. 100–112. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-100-112.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
- [10] Скупінський О. В., Гніденко В. І. Prima facie докази у практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 1(39). С. 110–118. <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2020-39-1-110-118>.

- [11] Nor V., Mazur M., Slyusarchuk K. Standards of proof in criminal justice of Ukraine: the essence of the concept and the purpose of implementation. *Cadernos de Dereito Actual*. 2021. No. 15. Núm. Ordinario. P. 09-36. URL: <https://www.cadernosdedereitoactual.es/index.php/cadernos/article/view/667/323> (last accessed: 08.07.2025).
- [12] Полюк Ю. І. Проблематика застосування стандартів доказування у цивільному судочинстві. *Академічні візії*. 2023. Вип. 26. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441361>.
- [13] Стоян А. В. Стандарти доказування в адміністративному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : 081 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2024. 218 с.
- [14] Постанова КГС Верховного Суду від 25.06.2020 р. у справі № 924/233/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90057574> (дата звернення: 08.07.2025).
- [15] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 р. у справі № 129/1033/13-ц (провадження № 14-400цс19). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88952196> (дата звернення: 08.07.2025).
- [16] Постанова Верховного Суду від 21.09.2022 р. у справі № 645/5557/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106815377> (дата звернення: 08.07.2025).
- [17] Постанова Верховного Суду від 18.11.2022 р. у справі № 560/3734/22 (адміністративне провадження № К/990/16588/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107399267> (дата звернення: 08.07.2025).
- [18] Постанова Верховного Суду від 25.10.2023 р. у справі № 902/567/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115030890> (дата звернення: 08.07.2025).
- [19] Concerns: Unequal position of participants in a trial concerning the burden of proof: The European Convention on Human Rights and national case-law, 2006. Supplement to Human rights information Bulletin No. 71. August 2007. 112 p. URL: <https://rm.coe.int/hrib71suppl/1680096d95> (last accessed: 08.07.2025).
- [20] Єременко Є. В. Концепція «асиметрія доказування» як складник доктрини сприяння захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 683–685. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/172>.
- [21] Моторигіна М. Г. Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : Оберіг, 2018. 306 с.
- [22] Bubalo L., Pajic D. In dubio pro reo principle in modern criminal procedure. *See Law Journal*. 2019. Issue 1. No. 6. P. 85–95.
- [23] Короєд С. О. Явище процесуального формалізму в судовій практиці цивільного судочинства. *International scientific conference*. Częstochowa, the Republic of Poland. November 1–2, 2023. С. 58–61.
- [24] Clermont K. M., Sherwin E. A Comparative View of Standards of Proof. *American Journal of Comparative Law*. 2002. Vol. 50(2). P. 243–275. <https://doi.org/10.2139/ssrn.285832>.

References

- [1] But, I.O. (2020). Application of the Balance of Probabilities Standard of Proof in Judicial Practice. *Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 227-233. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.40>.
- [2] Engel, C. (2009). Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioral Perspective on a Conflict between American and Continental European Law.

- Vermont law Review*, 33, 435-467. Retrieved from <https://lawreview.vermontlaw.edu/wp-content/uploads/2012/02/13-Engel-Book-3-Vol.-33.pdf>.
- [3] Luspenyk, D.D. (2019). Evidence in civil proceedings: what's new in the Code of Civil Procedure and why the court is empowered to demand evidence. Retrieved from <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/622362/>.
- [4] Rhesa Shipping Co SA v Edmonds [1985] UKHL 15 (May 16, 1985) 1 WLR 948. Retrieved from <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1985/15.html>.
- [5] Muniesa, A. (2018). The Principle of In Dubio Pro Reo & The Standard of Proof Beyond a Reasonable Doubt. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/principle-dubio-pro-reo-standard-proof-beyond-doubt-ana-muniesa>.
- [6] Preponderance of Evidence: Meaning & Legal Breakdown. (2020). Valiente Mott. Retrieved from: <https://valientemott.com/legal-terminology/preponderance-of-evidence/>.
- [7] Sokalyuk, V.P. (2024). Existing standards of proof and inner conviction of a judge when making decisions on a case. *South Ukrainian Legal Journal*, 1, 182-189. <https://doi.org/https://doi.org/10.32850/sulj.2024.1.29>.
- [8] Ruda, T.V. (2011). Sufficiency criterion in assessing evidence in civil proceedings in Ukraine and the USA: comparative legal analysis. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Legal Sciences*, 88, 106-110. Retrieved from http://visnyk.law.knu.ua/images/pdf/88_2011.pdf.
- [9] Vapnyarchuk, V. (2020). Criminal Procedure Standard of Proof. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1(80), 100-112. Retrieved from https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-100-112.pdf.
- [10] Skupinskyi, O.V., & Hnidenko, V.I. (2020). Prima facie evidence in the practice of the ECtHR. *Current problems of law: theory and practice*, 1(39), 110-118. <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2020-39-1-110-118>.
- [11] Nor, V., Mazur, M., & Slyusarchuk, K. (2021). Standards of proof in criminal justice of Ukraine: the essence of the concept and the purpose of implementation. *Cadernos de Dereito Actual*, 15, Núm. Ordinário, 09-36. Retrieved from <https://www.cadernosdedereitoactual.es/index.php/cadernos/article/view/667/323>.
- [12] Polyuk, Y.I. (2023). Problems of application of standards of proof in civil proceedings. *Academic Visions*, 26. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10441361>.
- [13] Stoyan, A.V. (2024). *Standards of Evidence in Administrative Proceedings*. Ph.D. Thesis. Odesa: National University "Odesa Law Academy".
- [14] Resolution of the Supreme Court in the case No. 924/233/18. (June 25, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9005757>.
- [15] Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in the case No. 129/1033/13-ts. (March 18, 2020). Retrieved from <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88952196>.
- [16] Resolution of the Supreme Court in the case No. 645/5557/16-ts. (September 21, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106815377>.
- [17] Resolution of the Supreme Court in the case No. 560/3734/22. (November 18, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107399267>.
- [18] Resolution of the Supreme Court in the case No. 902/567/21. (October 25, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115030890>.
- [19] Concerns: Unequal position of participants in a trial concerning the burden of proof: The European Convention on Human Rights and national case-law (2006). *Supple-*

ment to Human rights information Bulletin, 71. Retrieved from <https://rm.coe.int/hrib-71suppl/1680096d95>.

- [20] Eremenko, E.V. (2021). The concept of "asymmetry of proof" as a component of the doctrine of favor defensionis. *Legal scientific electronic journal*, 11, 683-685. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/172>.
- [21] Motorygina, M.G. (2018). *The defense party in court proceedings in the first instance*. Kharkiv: Oberig.
- [22] Bubalo, L., & Pajic, D. (2019). In dubio pro reo principle in modern criminal procedure. *See Law Journal*, 1(6), 85-95.
- [23] Koroyed, S.O. (2023). The phenomenon of procedural formalism in the judicial practice of civil proceedings. International scientific conference. Częstochowa, the Republic of Poland. November, 1-2, 58-61.
- [24] Clermont, K.M., & Sherwin, E. (2002). A Comparative View of Standards of Proof. *American Journal of Comparative Law*, 50(2). <https://doi.org/10.2139/ssrn.285832>.

Сергій Володимирович Васильєв

кандидат юридичних наук, доцент
заступник директора Юридичного департаменту
Харківська міська рада
61003, Майдан Конституції, 7, Харків, Україна
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Sergii V. Vasyliiev

Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
61003, Constitution Square, 7, Kharkiv, Ukraine
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Рекомендоване цитування: Васильєв С. В. Стандарти доказування у процесуальному праві України: галузева умовність та новітні ознаки. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 82–101. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.335161>.

Suggested Citation: Vasyliiev, S.V. (2025). Standards of Proof in Ukrainian Procedural Law: Sectoral Conditionality and New Features. *Problems of Legality*, 170, 82-101. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.335161>.

Статтю подано / Submitted: 15.07.2025
Доопрацьовано / Revised: 25.08.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025
Опубліковано / Published: 30.09.2025